

Tadeusz Aleksander

<https://orcid.org/0000-0001-7808-7554>

Wszechnica Polska – Warszawa

Konferencje organizatorów edukacji dorosłych w Polsce lat międzywojennych

**(opracowanie w stulecie wydania „Oświaty
Pozaszkolnej” – pierwszego ogólnopolskiego pisma
poświęconego teorii i praktyce kształcenia dorosłych)**

Conferences of organisers of adult education in Poland
of the interwar period (1918–1939)

Streszczenie. W strukturze Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego odrodzonego w 1918 r. państwa polskiego stworzono w 1919 r. Wydział Oświaty Pozaszkolnej. Był on centralnym organem koordynującym w kraju oświatę dorosłych rozproszoną po różnych jego regionach. Strategią tej koordynacji stały się ogólnopolskie konferencje oświaty dorosłych. W latach 1920–1930 Wydział zorganizował ich czternaście. Każdą na inny temat, np. nauka w szkołach dla dorosłych, uniwersytety ludowe, czytelnictwo, działalność domów społecznych i ludowych, wychowanie poprzez kulturę (chóry i teatry) oraz in. Gromadziły one wytrawnych działaczy kulturalno-oświatowych z całego kraju. Ich organizowanie sprzyjało integracji systemu kształcenia dorosłych oraz wyraźnie wpłynęło na poprawę jej jakości.

W drugiej połowie dwudziestolecia międzywojennego (tj. w latach 30. XX w.) Wydział Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP zrezygnował z organizowania tych konferencji. Ich miejsce zajęły konferencje poświęcone doksztalceniu i doskonaleniu zawodowemu etatowych instruktorów oświaty dorosłych zatrudnionych w kurtoriach okręgów szkolnych i inspektoratach szkolnych w powiatach. Ta zmiana to niewątpliwie posiew dokonującej się wtedy profesjonalizacji i etatyzacji, a także zmiany pokoleniowej kadr zatrudnionych w zarządzaniu systemem kształcenia dorosłych.

Słowa kluczowe: oświata pozaszkolna (dorosłych), konferencja oświatowa, koordynacja i integracja oświaty, działacz społeczny, instruktor oświatowy

Summary. Within the structure of the Ministry of Religious Affairs and Public Education of the reborn in 1918 Poland, the Department of Extracurricular Education was created in 1919. It was the central body coordinating adult education in the country. National adult education conferences became the strategy of this coordination. Fourteen of them were organised by the Department in the years 1920–1930. They gathered exceptional cultural and educational activists from all over the country. Their organisation was favourable for the integration of the environment and the adult education system, while significantly improving its quality.

In the 1930s, the Department of Extracurricular Education resigned from organizing these conferences. They were replaced by conferences devoted to further education and professional development of full-time adult education instructors employed in school district board offices and school inspectorates in counties. This change was undoubtedly the root of professionalisation and full-time jobs creation. It was also a generational change when it comes to the staff employed in the management of the adult education system.

Keywords: extracurricular (adult) education, educational conference, coordination and integration of education, social activist, educational instructor

Jednym z ważnych incydentów w kreowaniu teorii i praktyki kształcenia dorosłych Polski lat międzywojennych były ogólnokrajowe konferencje oświatowe. Ich zwoływanie i organizowanie zainicjował Wydział Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, najwyższy w owym czasie organ administracji państwowej odpowiadający za funkcjonowanie systemu oświaty dorosłych**. Początek Wydziałowi dał Referat Oświaty Pozaszkolnej zorganizowany w marcu 1918 r. we władzach oświatowych*** podległych ówczesnej Radzie Regencyjnej Królestwa Polskiego. Wnet po rozpoczęciu tworzenia centralnych władz administracyjnej odbudowanego państwa polskiego został on rozbudowany kadrowo i organizacyjnie, a następnie – w połowie 1919 r. – przekształcony w samo-

* Zlokalizowano go w Warszawie przy ul. Brackiej.

** Nazywanej w latach międzywojennych „oświatą pozaszkolną”.

*** O nazwie Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zob. „Oświata i Wychowanie”, 1929, s. 8 i n.

dzielny Wydział Oświaty Pozaszkolnej^{*}, włączony następnie do Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego MWRiOP. Wydział był najwyższą państwową agendą koordynującą działalność oświatową wielu ówczesnych stowarzyszeń i instytucji oświatowych na dużym obszarze odbudowanej Rzeczypospolitej. Kierownikiem Referatu, a następnie naczelnikiem wyrosłego z niego Wydziału został Aleksander Janowski (1866–1944), znany już wtedy działacz oświatowy i inicjator polskiego krajoznawstwa. Swoje pasje turystyczne ukształtował wcześniej w czasie kilkuletniej pracy przy Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, kiedy to korzystając z przysługującego mu bezpłatnego biletu kolejowego zwiedził rozległe ziemie polskie i kilka krajów europejskich. Umiejętności popularyzatorskie nabył w czasie pisania przewodników krajoznawczych oraz wygłaszania licznych wykładów krajoznawczych z ramienia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, którego był efektywnym działaczem, a od 1929 r. prezesem jego Rady Głównej.

Powołanie w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego specjalnego Wydziału Oświaty Pozaszkolnej dowodzi, że odbudowane państwo polskie traktowało oświatę dorosłych na równi z edukacją dla dzieci i młodzieży. Przed Wydziałem stanęły ważne zadania. Jednym z nich było intuicyjnie wyczuwane przez związane z nim osoby zintegrowanie w skali kraju różnorodnych działań edukacyjnych, realizowanych dawniej w poszczególnych częściach („dzielnicach”) kraju podzielonego między trzech zaborców. Zadanie następne to zintensyfikowanie i pogłębienie zintegrowanych działań na rzecz kształcenia i wychowania (zwłaszcza obywatelskiego i patriotycznego) ludzi dorosłych oraz dorastającej młodzieży na terenach odbudowanego państwa. Intencje te trafiły na podatny grunt. Postulat potrzeby takiej działalności podnosili bowiem już wcześniej działacze oświatowi (niejednokrotnie równocześnie nauczyciele) z poszczególnych zaborów, spotykający się wielokrotnie na różnych międzyczelnicznych zjazdach i okolicznościowych konferencjach (Aleksander 2018, s. 173–205).

Celom tym służyły w Polsce niepodległej zainicjowane kwartalne konferencje oświatowe organizowane przez wspomniany Wydział Oświaty Pozaszkolnej. O dacie ich zorganizowania, miejscu realizacji, treści obrad (wygłoszonych referatów oraz przeprowadzonych dyskusji) oraz liczbie uczestniczących w nich osób informuje sporządzona tabela. Wynika z niej, że konferencje te były kolejno numerowane od pierwszej do czter-

^{*} Początkowo o nazwie Wydział Oświaty Pozaszkolnej oraz Wydawnictw (tamże, s. 14).

nastaj. Pierwotnie – zgodnie z założeniem (a założenie to konsekwentnie było realizowane) – odbywały się co kwartał. O ich programie i przebiegu informowało szczegółowo pismo „Oświata Pozaszkolna”, traktowane jako biuletyn tych konferencji*. Gdy w następstwie szalejącej inflacji i drastycznych oszczędności finansowych z końca 1923 r. w MWRiOP, decyzją ministra Stanisława Gąbińskiego (1862–1943), zlikwidowany został Wydział Oświaty Pozaszkolnej**, zaniechano także organizowania tych konferencji. Bezpownotnie zniknął także informujący o ich treści i przebiegu innowacyjny kwartalnik „Oświata Pozaszkolna”.

W 1928 r. w związku ze wzmożonym na świecie zainteresowaniem problematyką oświaty dorosłych (przygotowywanie Wszechświatowej Konferencji Kształcenia Dorosłych w Cambridge) reaktywowano w MWRiOP Wydział Oświaty Pozaszkolnej. Naczelnikiem jego został Marian Bronisław Godecki (1888–1939), dotychczasowy kierownik (i współzałożyciel) Centralnego Biura Kształcenia Dorosłych, zarazem wykładowca w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej. Wnet po wznowieniu (1928 r.) działalności Wydziału powrócono (1930 r.) do ponownej organizacji konferencji.

Tabela 1. Rejestr konferencji organizatorów edukacji dorosłych w latach 1920–1930

Nr	Miejsce	Data	Tematyka	Liczba uczestników
I	Warszawa	2 października 1920	Rozumienie i zadania oświaty pozaszkolnej	38
II	Warszawa	8–9 stycznia 1921	Przeźrocza i film w pracy oświatowej i pedagogicznej	88

* „Oświata Pozaszkolna. Biuletyn konferencji kwartalnych Wydziału Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”. Pismo poświęcone sprawom oświaty dorosłych. Warszawa 1921–1923.

** Likwidacja w grudniu 1923 r. Wydziału Oświaty Pozaszkolnej nie oznacza wyłączenia się Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z wspierania rozwoju oświaty dorosłych. Równocześnie z tą likwidacją zainicjowano bowiem w MWRiOP organizowanie (być może jako surogat Wydziału) Pracowni Oświaty Pozaszkolnej. Jej, na ogół dynamiczna, działalność prowadziła się do zorganizowania fachowej biblioteki (wypożyczalnia i czytelnia) dla pracowników oświatowych i społecznych, urządzenia punktu stałych porad metodycznych dla tych pracowników oraz systematycznego powiększania archiwum pracy kulturalno-oświatowej, gromadzącego dokumenty dowodzące innowacyjności i postępu metodyki tej edukacji.

Tabela 1. Rejestr konferencji organizatorów edukacji dorosłych w latach 1920–1930 (ciąg dalszy)

Nr	Miejsce	Data	Tematyka	Liczba uczestników
III	Poznań	8–9 kwietnia 1921	Uniwersytet Ludowy w mieście i na wsi	110
IV	Kraków	27–28 czerwca 1921	Zagadnienia czytelnictwa powszechnego	bd
V	Lwów	7–8 listopada 1921	Rola kursu w kształceniu dorosłych	80
VI	Toruń	10–11 lutego 1922	Zespoły artystyczne formą wychowania dorosłych	94
VII	Cieszyn	1–2 maja 1922	Zagadnienie (funkcje) domów ludowych	ok. 100
VIII	Wilno	26–27 czerwca 1922	Metodyka nauki o Polsce na kursie dla dorosłych	114
IX	Warszawa	4–5 grudnia 1922	Prace oświatowe za granicą	77
X	Białystok	7–8 kwietnia 1923	Znaczenie wycieczek, wystaw i muzeów w kształceniu dorosłych	150
XI	Bydgoszcz	30 maja 1923	Rola samorządu w organizacji kształcenia dorosłych	100
XII	Warszawa	7 grudnia 1923	Potrzeba naukowego ujęcia praktyki kształcenia dorosłych	120
XIII	Łowicz	10–12 stycznia 1930	Zagadnienie kultury wsi	89
XIV	Krzemieniec	22–25 maja 1930	Pracownik oświatowy	130

Źródło: zestawienie własne.

Z zaprezentowanego rejestru omawianych konferencji widać, że pierwsze dwanaście z nich zorganizowanych zostało w latach 1920–1923 za czasów funkcjonowania Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP, sprawnie kierowanego przez wspomnianego Aleksandra Janowskiego. Dwie ostatnie zorganizowane zostały po 6 latach przerwy – już w czasie kierowania wznowionym Wydziałem Oświaty Pozaszkolnej przez Mariana B. Godeckiego.

Z załączonej tabeli wyczytać łatwo, że pierwszą z omawianych była konferencja zorganizowana przez Wydział Oświaty Pozaszkolnej w dniu 2 października 1920 r.* Trwała jeden dzień. Na jej treść, po zagajeniu i przywitaniu uczestników (38) przez Aleksandra Janowskiego, Naczelnika Wydziału Oświaty Pozaszkolnej, złożył się referat Nicefora Perzyńskiego z Po-

* Dwie konferencje oświatowe w Warszawie, „Oświata Pozaszkolna. Biuletyn konferencji kwartalnych Wydziału Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” 1921, nr 1–2, s. 46–48.

znania pt. „Co to jest oświata pozaszkolna”, a następnie dyskusja. Nicefor Perzyński – urodzony w Trzemesznie, wykształcony we Lwowie i Berlinie, był wtedy (pierwszym) kierownikiem Wydziału Oświaty Pozaszkolnej kuratorium w Poznaniu. W obszernym swoim referacie zapoznał uczestników z celami i swoistością (istotą) oświaty pozaszkolnej. Wskazał w nim także na jej bieżące funkcje nie tylko „jako doraźne lekarstwo na kardynalne braki w stanie kulturalno-oświatowym społeczeństwa”, ale nade wszystko na dalszy rozwój („poszkolny”) społeczeństwa, pogłębiany przez pracę samokształceniową. Po wysłuchaniu tego referatu przewodniczący obradom Aleksander Janowski zachęcił słuchaczy do dyskusji. Ta ukierunkowała się głównie, z braku przygotowania audytorium „do roztrząsania poruszonych w referacie kwestii teoretycznych”, na ustalanie praktycznych wskazań do pracy oświatowej. W dyskusji uczestnicy pochwalili pomysł organizowania omawianych konferencji przez Wydział Oświaty Pozaszkolnej, z tym że zaproponowali, by czas ich obrad „został rozciągnięty na dwa dni i żeby odbywać się one mogły coraz to w innym miejscu”. Wskazali też na konieczność powołania do życia wydawnictwa zapoznającego społeczeństwo z wynikami konferencji*.

W dniach 8 i 9 stycznia 1921 r. Wydział Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP organizował II (drugą) zmodernizowaną organizacyjnie, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, konferencję oświatową. Została wprawdzie ponownie zorganizowana w Warszawie, ale trwała już dwa dni. Przybyło na nią 88 uczestników, reprezentujących duże instytucje i największe stowarzyszenia oświatowe z całego kraju. Treścią jej stało się zagadnienie wykorzystania w pracy oświatowej przezroczy (wyświetlanych wtedy przy użyciu urządzenia zwanego „latarnią projekcyjną”) i rozwijającego się intensywnie filmu. Na program jej złożyło się wygłoszenie czterech referatów i również „żywa i poważna” dyskusja po każdym z nich. I tak: Józefa Joteyko – znany psycholog, fizjolog i pedagog, wygłosiła referat „Doniosłość wrażeń wzrokowych przy nauczaniu dorosłych”, następnie Marian Stępowski – były działacz TSL i popularyzator idei oświaty pozaszkolnej, omawiał „Latarnie, przezrocza i film jako środek techniczny pracy oświatowej”. Zaproszony z Poznania dr Brunon Kozłowski, były nauczyciel gimnazjalny, a w czasie konferencji referent w Wydziale Oświaty Pozaszkolnej Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego wygłosił wykład pt. „Kinematograf

* Takim wydawnictwem stał się wspomniany kwartalnik „Oświata Pozaszkolna”, wydawany od wiosny 1921 r.

objazdowy”, a pasjonat turystyki (i Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej) Aleksander Janowski wygłosił referat pt. „Wrażenia wzrokowe przy wycieczkach, wystawach i zwiedzaniu muzeów”. Uzupełnieniem tych wykładów były: pokaz nowych latarni projekcyjnych i przezroczy (w tym także z Górnego Śląska i Wschodnich Karpat), komunikaty wygłoszone przez przedstawicieli kilku towarzystw oświatowych oraz żywa dyskusja. W toku tej ostatniej zwerbalizowano strategię tworzenia w dużych miastach specjalnych, dobrze wyposażonych przedsiębiorstw kinematograficznych i usług „wypożyczeniowych”, z których świadczeń mogłyby korzystać zarówno szkoły dla młodzieży, jak i instytucje kształcenia dorosłych.

Z kolei trzecia konferencja oświatowa Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP zorganizowana została w dniach 8 i 9 kwietnia 1921 r. w Poznaniu. Miejszem jej była piękna sala Biblioteki Uniwersytetu. Poświęcona została uniwersytetom ludowym w mieście i na wsi. Przybyło na nią 110 oświatowców z całego kraju. I tym razem obrady zagał Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP Aleksander Janowski. Następnie ks. Antoni Ludwiczak w starannie przygotowanym referacie zapoznał uczestników z działalnością duńskich uniwersytetów ludowych i ukazał stan przygotowań do powołania pierwszego w Polsce (Dalki koło Gnieszna) uniwersytetu ludowego. Po nim referat wygłosił Nicefor Perzyński – wspomniany już kierownik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej miejscowego Kuratorium, wskazując na wartości duńskich uniwersytetów ludowych i podkreślając korzyści, jakie odniesie wieś polska z ich zakładania. Po wysłuchaniu tych referatów wywiązała się między uczestnikami żywa dyskusja, w czasie której niektórzy uczestnicy ostrzegali przed przenoszeniem wzoru duńskiego uniwersytetu ludowego na grunt polski. Trafniej – mówili – będzie dostosować treść wychowania w tej instytucji do specyfiki i natury młodzieży wiejskiej w Polsce. W dniu następnym referat na temat miejskich uniwersytetów ludowych wygłosił Eustachy Nowicki*. Po tym wygłoszono kilka komunikatów na temat stanu pracy oświatowej w stowarzyszeniach. Obrady zakończono okrzykiem „Niech żyje Poznań!”**.

Następnych pięć konferencji odbyło się również poza Warszawą: w Krakowie, Lwowie, Toruniu, Cieszynie i Wilnie, kolejna (IX, w dniach 4–5 grudnia 1922) w Warszawie, po tej w Białymstoku i Bydgoszczy.

* Treść wszystkich referatów opublikowana została w „Oświacie Pozaszkolnej” 1921, nr 3, s. 65–88.

** Konferencja oświatowa w Poznaniu, „Oświata Pozaszkolna” 1921, nr 3, s. 88–90.

Pierwszy rzut (październik 1920–grudzień 1923) omawianych konferencji zamyka spotkanie w Warszawie w dniu 7 grudnia 1923 r.

Wybór miejsca tych konferencji dokonywany był w sposób przemyślany. Urządzano je tam, gdzie dostrzegano dużą tradycję i doświadczenie w danym obszarze kształcenia dorosłych. Tradycja organizowania czytelnictwa w Krakowie i Zachodniej Małopolsce (działalność biblioteczna TSL i Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza) zdecydowała o zlokalizowaniu w Krakowie w dniach 27–28 czerwca 1921 r. IV konferencji oświatowej na temat czytelnictwa powszechnego. Dawne tradycje polskiego ruchu śpiewaczego na Pomorzu zdecydowały o wyborze Torunia na miejsce VI konferencji, realizowanej w lutym 1922 r. Natomiast VII konferencję w dniach 1 i 2 maja 1922 r. na temat domów ludowych zorganizowano w Cieszynie, znanym wcześniej centrum aktywności narodowej Polaków opierających się XIX-wiecznej germanizacji i czechizacji, czego wyrazem było zbudowanie (1901 r.) i utrzymywanie w tym mieście Domu Narodowego*. Prawdopodobnie miejsce zamieszkania osób zajmujących się badaniem pracy oświatowej za granicą (Władysław Wolter, Helena Radlińska i in.) zdecydowało o „powrocie” do tego miasta w dniach 4–5 grudnia 1922 r. z kolejną (IX) konferencją na temat pozaszkolnej pracy oświatowej za granicą.

Uczestniczyło w nich od 88 (konferencja II w Warszawie w styczniu 1921 r.) do prawie 150 osób (konferencja jubileuszowa X w kwietniu 1923 r. w Białymstoku). Z reguły reprezentowały one instytucje (domy społeczne, domy ludowe), samorządy miast, spółdzielczość oraz stowarzyszenia z niemal całego kraju zajmujące się (głównie jednak w miastach) kształceniem dorosłych. Tylko w konferencjach realizowanych w 1922 r. uczestnicy reprezentowali od 24 (Toruń, luty) do 56 (Wilno, czerwiec) tych podmiotów z różnych regionów naszego kraju. Każdą z nich zagajał Aleksander Janowski, Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej i przedstawiciel władz miasta (witając gości), w którym się one odbywały. Na ich program składały się referaty teoretyczne wygłaszane przez specjalistów, a wprowadzające uczestników w obręb podstawowych zagadnień stanowiących treść konferencji oraz komunikaty z działalności oświatowej podmiotów, które reprezentowali uczestnicy. Zagadnienia poruszone w referatach i komunikatach z działalności edukacyjnej stawały się punktem wyjścia żywych dyskusji, w czasie których zmierzano do formułowania praktycznych wskazówek

* W pomieszczeniach tego Domu odbyła się omawiana konferencja.

do lepszej realizacji zadań oświatowych. Dorobek wszystkich tych konferencji w postaci referatów i komunikatów oraz wyników dyskusji został i tym razem opublikowany w kwartalniku „Oświata Pozaszkolna” oraz dwumiesięczniku „Polska Oświata Pozaszkolna” (dwie ostatnie konferencje z 1923 r.).

Celem dokładniejszego poznania organizacji omawianych konferencji można przykładowo przypomnieć trzy z nich: konferencje oświatowe we Lwowie (V) z dnia 7 i 8 listopada 1921, w Cieszynie (VII) z dnia 1 i 2 maja 1922 oraz w Wilnie z 26 i 27 czerwca 1922. Pierwsza w nich obradowała nad rolą kursu w edukacji dorosłych. Przybyło na nią 80 osób reprezentujących 21 instytucji kulturalno-oświatowych z 14 miast naszego kraju*. Słowo wstępne do zebranych wygłosili Aleksander Janowski – Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej, dr Marcel Chlamtacz – zastępca prezydenta miasta Lwowa i Stanisław Sobiński – Kurator Okręgu Szkolnego Lwowskiego. W pierwszym dniu obrad swoje referaty wygłosili: Kazimierz Kornilowicz na temat znaczenia i organizacji kształcenia dorosłych i młodzieży pracującej oraz dr Stefan Kopciński – miejscowy lekarz i działacz społeczny, który omówił podstawy organizacyjne miejskich kursów dla dorosłych. Po każdym z referatów toczyła się długa dyskusja nad poruszonymi zagadnieniami. W drugim dniu obrad referaty wygłosili: Teodor A. Koziara – dyrektor Państwowego Seminarium Nauczycielskiego na temat podstaw organizacyjnych kursów dla dorosłych na wsi, Marian B. Godecki – w zasadzie odpowiadający na pytanie, kto i jak ma uczyć dorosłych, Władysława Wejchert-Szymanowska, referująca zagadnienie metod nauczania analfabetów i także Jan Augustyniak – bibliotekarz z Łodzi, omawiający temat „Kursy dla dorosłych jako przygotowanie do czytelnictwa”. I tym razem po każdym z referatów odbyła się dyskusja, w czasie której formułowano wiele postulatów praktycznych.

Na wspomnianej konferencji oświatowej w dniach 1 i 2 maja 1922 r. w Cieszynie na temat istoty i funkcjonowania domów ludowych było prawie 100 pracowników oświatowych z całego kraju. Na jej program złożyło się 5 starannie przygotowanych referatów: Antoni Langer – etnograf z wykształcenia, z pasją zbierający w młodości melodie ludowe Podhala, przeanalizował pojęcie domu ludowego i wskazał na jego funkcje kulturalno-oświatowe; Maria Paulina Orsetti – działaczka oświatowa z Warszawy i pionierka ruchu spółdzielczego w Polsce, omówiła kierunki działalności

* „Oświata Pozaszkolna” 1922, s. 1–58 (teksty referatów).

domów ludowych za granicą (głównie w Brukseli i Wiedniu); Kazimierz Kornilowicz scharakteryzował działalność ognisk oświatowo-kulturalnych w środowisku miejskim; Tytus Jemielewski – znany specjalista od oświaty rolniczej z Warszawy, referował kwestie działalności oświatowo-kulturalnej domów ludowych, a Leon Tworecki – sprawy finansowe związane z budową domów ludowych[†]. Po każdym z wykładów toczyła się dyskusja na temat wysnutych w nich tez. Głównie zwracano w niej uwagę na stworzenie w kraju prawnych i finansowych preferencji dla środowisk budujących domy ludowe.

Interesująca w treści była też konferencja oświatowa (VIII) odbyta 26 i 27 czerwca 1922 r. w Wilnie na temat: „Metodyka nauczania wiedzy o Polsce na kursach dla dorosłych”. Przybyło na nią 114 osób reprezentujących 56 instytucji oświatowych, kulturalnych i gospodarczych z całego kraju. Obradowała w auli Gimnazjum im. J. Lelewela. Uczestników przywitał Zygmunt Gąsiorowski – ówczesny kurator Okręgu Szkolnego Wileńskiego, po czym konferencję zagaił Aleksander Janowski – Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP, podkreślając ważność zapoznawania obywateli Polski z historią i pięknem naszego kraju oraz wskazując na braki w tym zakresie będące następstwem zaborów. Następnie zaprezentowane zostały referaty Aleksandra Janowskiego pt. „Nauka o Polsce w programie kształcenia dorosłych” i Mariana B. Godeckiego – „Ramy programu i najważniejsze zagadnienia z nauki o Polsce na różnych poziomach nauczania i w różnych środowiskach”. W ożywionej dyskusji po tych referatach uczestnicy niemal jednomyślnie uznali, że wiedza o ojczystym kraju winna wchodzić „integralnie w program kształcenia dorosłych bez względu na formę w jakiej się ono odbywa”^{**} i że należy na specjalnych kursach instruktorskich przygotować nauczycieli specjalistów zdatnych do poprawnego wykładania wiedzy o naszym kraju. Następni referenci na tej konferencji to Helena Radlińska, która omówiła zawartość i przydatność współczesnych podręczników do nauki o Polsce współczesnej, harcmistrz i antropolog (UJK) Karol Stojanowski ze Lwowa, omawiający potrzebę i organizację wiedzy o Polsce na Kresach Wschodnich, oraz Maksymilian Hasiński z Poznania, mówiący o funkcjach popularyzacji wiedzy o naszym kraju wśród ludności Kresów Zachodnich. I po tych referatach toczyła się

* Teksty referatów opublikowane zostały w kwartalniku „Oświata Pozaszkolna” 1922, s. 193–241.

** „Oświata Pozaszkolna” 1922, s. 322–324. Konferencja oświatowa w Wilnie.

długa dyskusja, w wyniku której dyskutujący uznali, iż akcja popularyzacji wiedzy o Polsce na Kresach winna ułatwiać „współzycie wszystkich grup narodowościowych” tam mieszkających.

Z chwilą likwidacji w grudniu 1923 r. w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Wydziału Oświaty Pozaszkolnej nastąpiła przerwa w organizowaniu omawianych konferencji. Już ostatnia z nich (XII), zrealizowana w dniu 7 grudnia 1923 r. w Warszawie, przy udziale wielu wybitnych ludzi (zaproszono na nią po kilku profesorów z Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Warszawskiego) i ożywionej merytorycznej dyskusji trwała – w atmosferze niepokoju i wzburzenia* z powodu likwidacji Wydziału Oświaty Pozaszkolnej – tylko jeden dzień.

Konferencje te wznowiono po reaktywowaniu w 1928 r. Wydziału Oświaty Pozaszkolnej, kierowanego tym razem przez Mariana B. Godeckiego, wykształconego w uniwersytecie w Liege nauczyciela gimnazjalnego w Warszawie, współorganizatora i kierownika (1919–1928) Centralnego Biura Kursów dla Dorosłych. Marian B. Godecki, powołany na stanowisko naczelnika Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP (po opuszczeniu go przez emerytowanego A. Janowskiego), reaktywował wcześniejsze konferencje oświatowe, biorąc w nich udział jako prowadzący, referent i dyskutant.

Pierwsza z nich, czyli według numeracji porządkowej (XIII) trzynasta, w zmienionej nieco organizacji (bo trwała nie dwa, a trzy dni) odbyła się w dniach 10–12 stycznia 1930 r. w Łowiczu, a konkretnie w sąsiadującym z tym miastem Blichu (pomieszczenia Szkoły Rolniczej im. T. Kościuszki). Została poświęcona zagadnieniom kultury wsi. Konferencje otworzył Sławomir Czerwiński – Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, który również przewodniczył obradom w pierwszym dniu (w następnych dniach czynił to Marian B. Godecki – nowy Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej). Podstawowe referaty wygłosili profesorowie Mieczysław Limanowski – z wykształcenia geolog i geograf, popularyzator wiedzy o teatrze, mówiący o źródłach i cechach kultury chłopskiej i Franciszek Bujak – o rodzajach kultury ogólnej i miejscu kultury ludowej w jej rozległej strukturze. Po dyskusji nad tymi kwestiami referat wygło-

* Decyzja o zawieszeniu w MRiOP Wydziału Oświaty Pozaszkolnej wywołała spore niezadowolenie w wielu towarzystwach oświatowych i u osób działających na niwie oświaty dorosłych. Te ostatnie skierowały w tej sprawie zbiorowy protest do kierownictwa MWRiOP.

sił prof. Stanisław Bystron, charakteryzując w nim źródła procesów kulturowych, w tym także kultury chłopskiej. Następnie prof. Helena Radlińska mówiła o możliwości celowego oddziaływania na kulturę, szczególnie wiejską; Ignacy Solarz – o wzajemnych wpływach kulturalnych i cywilizacyjnych wsi i miasta oraz Jędrzej Cierniak, omawiający sprawę widowisk i uroczystości wiejskich*. Po każdym z tych wykładów toczyła się żywa i długa dyskusja. W jej toku dyskutujący wypowiadali się m.in. na temat możliwości kreującego oddziaływania na różne elementy kultury wiejskiej (np. na szkodliwy konserwatyzm) oraz na możliwość wykorzystania jej wartości do celów kształcenia i wychowania dorosłych. Dodatkową wartością poznawczą XIII konferencji była wzorcowo urządzona dla jej celów tradycyjna izba łowicka oraz koncert regionalny miejscowych zespołów folklorystycznych na jej zakończenie**.

Ostatnią z zorganizowanych w latach międzywojennych przez Wydział Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP konferencją (sygnalizowanego, „ogólnego” pokroju) ogólnokrajową na temat oświaty dorosłych lat międzywojennych było spotkanie w Krzemieńcu, zorganizowane w dniach 22–25 maja 1930 r. Poświęcono ją sprawie kształcenia pracowników oświaty dorosłych. Odbyła się ona w pomieszczeniach tamtejszego Liceum. Przybyło na nią 130 działaczy oświatowych z całego kraju. Głównym jej celem było zdiagnozowanie stanu kadr oświatowych w Polsce i rozważenie sposobu przygotowania oraz doskonalenia tych kadr. Obrady konferencji otworzył Marian B. Godecki – Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP, przypominając konferencje wcześniejsze, zwłaszcza ostatnią (XIII), odbytą w Łowiczu, a zrealizowaną w nieco odmiennym formie (bo dłużej o jeden dzień) niż konferencje wcześniejsze. Następnie gości powitał Janusz Poniatowski – wizytator Liceum Krzemienieckiego. Na program konferencji*** złożyły się referaty: prof. Ludwika Krzywickiego o pracowniku oświatowym jako działaczu społecznym, prof. Władysława Grabskiego o pracowniku społecznym jako działaczu oświatowym i Władysława Radwana o pracowniku

* „Kultura wsi”. Biuletyn XIII konferencji oświatowej poświęconej zagadnieniom kultury wiejskiej w Polsce. (Łowicz 10, 11, 12 stycznia 1930 r.). Warszawa 1930. „Książnica Atlas” T N S S i W.

** „Polska Oświata Pozaszkolna” 1930, s. 10–21. Zagadnienia kultury wiejskiej. XIII konferencja (sprawozdanie).

*** „Pracownik oświatowy”. Biuletyn XIV konferencji oświatowej poświęconej sprawie kształcenia pracowników oświaty dorosłych (Krzemieniec 22–23 maja 1930 r.), Warszawa 1930.

oświatowym jako wychowawcy, a następnie prof. Heleny Radlińskiej o pracownikach oświatowych i ich wchodzeniu do zawodu, Mariana B. Godeckiego – o kształceniu i doksztalcaniu pracowników oświatowych oraz Kazimierza Kornilowicza na temat pomocy kulturalnej dla czynnych oświatowców. Kwestie poruszone w referatach stały się przedmiotem rozległej, po każdym z nich, dyskusji. Dopełnieniem spraw omawianych na konferencji były 3 komunikaty o funkcjonowaniu w naszym kraju wyższych uczelni społeczno-oświatowych, w tym Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie (komunikat Heleny Radlińskiej). Biorąc pod uwagę jej program, dobór uczestników, a także sposób wydania całości materiałów*, nasuwa się ocena, iż była to najlepiej zorganizowana konferencja spośród zwołanych w latach międzywojennych przez Wydział Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Dokonywane zmiany w Wydziale Oświaty Pozaszkolnej, a następnie odejście z niego (wiosną 1932 r.) Mariana B. Godeckiego** spowodowały ponowne wycofanie się centralnych państwowych władz oświatowych z organizowania tego typu konferencji.

Dokonany przegląd czternastu konferencji poświęconych sprawom oświaty dorosłych, zorganizowanych w zasadzie w pierwszym dziesięcioleciu Polski Niepodległej, zachęca do wysnucia ogólniejszych refleksji związanych z ich efektami. Na początku takiej próby należy wskazać na fakt, iż konferencje te były pierwszym i legalnym, po latach niewoli, forum zetknięcia się pracowników i działaczy kulturalno-oświatowych wszystkich ziem polskich w wolnym, integrującym się kraju. Spotykali się na nich twórcy i realizatorzy tajnej oświaty dorosłych z ziem Królestwa Kongresowego, Wileńszczyzny, Podola i Wołynia; działacze oświatowi z germanizowanych przez lata ziem polskich zaboru pruskiego, obrońcy polskości przed germanizacją i czechizacją ze Śląska Cieszyńskiego (i Opawskiego), a także Małopolski (również Wschodniej), korzystającej od 1868 r. w ramach au-

* „Pracownik oświatowy”. Biuletyn XIV konferencji oświatowej poświęconej sprawie kształcenia pracowników oświaty dorosłych, Instytut Oświaty Dorosłych, Warszawa 1930.

** Zrezygnował ze stanowiska naczelnika z powodu odrzucenia jego koncepcji realizacji oświaty pozaszkolnej siłami samorządu. Z dniem 15 IX 1932 MWRiOP powierzyło mu pełnienie obowiązków kuratora Okręgu Szkolnego Brzeskiego (Brześć nad Bugiem). Jego następcą na stanowisku Naczelnika Wydziału Oświaty Pozaszkolnej został Antoni Konewka (1888–1944) – również zasłużony działacz oświatowy i wizytator (od 1929 r.) w tym Wydziale, uczestnik Wszechświatowej Konferencji Kształcenia Dorosłych w Cambridge (22–29 sierpnia 1929 r.).

tonomii (galicyjskiej) ze swobód narodowych w dziedzinie oświaty i wypracowującej oryginalne rozwiązania (np. rozwój sieci bibliotek powszechnych, organizowanie wykładów uniwersyteckich dla dorosłych, pierwszy podręcznik z teorii edukacji dorosłych) w obszarze kształcenia dorosłych. Spotykając się na omówionych konferencjach, nie tylko się poznawali, ale nade wszystko wymieniali doświadczenia oświatowe i wzajemnie się motywowali do innowacyjnej pracy w dziedzinie kształcenia dorosłych, podkreślając niejednokrotnie, że jest ona służbą dla Odrodzonej Ojczyzny.

Omówione konferencje przyczyniły się do uznania i społecznego zaakceptowania istnienia oświaty dorosłych jako dużej wagi obszaru działania społecznego, równie ważnego elementu życia kraju jak oświata dla dzieci i młodzieży. Przybywanie na te konferencje dużej liczby znaczących osób, umieszczanie ich obrad w najbardziej znaczących pomieszczeniach, tworzona wokół nich atmosfera (nie tylko w miejscowościach, gdzie się odbywały) pogłębiały uznanie dla tej oświaty i często rodziły zainteresowanie nią u wielu obserwatorów konferencyjnych wydarzeń. Wygłoszone na konferencjach referaty i wypowiedziane w dyskusjach opinie pogłębiały szacunek dla ich autorów i poważanie wyrażane pochwałami w czasie dyskusji i pozytywnymi recenzjami w prasie, co nie pozostawało bez pozytywnego wpływu na społeczną ocenę całych konferencji i obszaru rzeczywistości społecznej, której dotyczyły.

Przypomniane konferencje wywarły poważny wpływ na rozumienie oświaty dorosłych i przyczyniły się do wyznaczenia zakresu tej oświaty. Zakres ten ujęty był na nich bardzo szeroko. Zaliczono do niej nie tylko nauczanie w szkołach i na licznych już wtedy kursach dla dorosłych, ale także czytelnictwo, zajęcia kulturalno-oświatowe organizowane w uniwersytecie ludowym, domach społecznych (i ludowych), ekspozycje w muzeach, wystawiennictwo w galeriach sztuki, ruch śpiewaczy (chóry), muzyczny (orkiestry) i teatralny (teatr amatorski), turystykę i krajoznawstwo (w tym obcowanie z zabytkami kultury, także ludowej), oglądanie przezroczy, recepcję filmu i słuchanie początkującego wtedy radia oraz samokształcenie. W świetle tego należy skonstatować, iż organizatorzy konferencji przez oświatę pozaszkolną rozumieli nie tyle „czystą” oświatę dorosłych, ile także pracę kulturalno-oświatową, a więc kształcenie człowieka dorosłego nie tylko przez zdobywanie wiedzy, ale i przez kontakt z treściami muzyki i literatury, wartościami regionu, kulturą fizyczną, folklorem i in. Podejmowano też na konferencjach (zwłaszcza XII z 7 grudnia 1923 r.) wysiłki nad naukowym ujęciem spraw kształcenia i wychowania dorosłych. Omawia-

no zagadnienia oświaty dorosłych za granicą, a także (zwłaszcza na konferencji XIV) sprawy osobowości, kształcenia, organizacji pracy i statusu społecznego pracownika oświatowego i instruktora kulturalno-oświatowego. Nie można też nie dostrzec faktu, że zorganizowane konferencje przyczyniały się do nobilitacji małych miast, w których zorganizowano część z nich. Wprawdzie pierwsze z tych konferencji zorganizowano w dużych miastach: Warszawie (w niej zorganizowano też 3 następne), Poznaniu, Krakowie i Lwowie i nieco później także w Wilnie. Inne w miastach uznanych w latach dwudziestych okresu międzywojennego za „średnie”: Toruniu, Białymstoku i Bydgoszczy. Natomiast 3 zorganizowane zostały w małych miastach, znanych z wcześniejszych inicjatyw oświatowych i kulturalnych: Cieszynie (1–2 maja 1922 r.), Łowiczu (10–12 stycznia 1930 r.) i Krzemieńcu (22–25 maja 1930 r.). Dla tych małych miast zorganizowanie w nich omawianych konferencji było nie tylko nobilitacją, ale także wyrazem uznania dla ich wcześniejszego wkładu w rozwój oświaty i stymulowanie rozwoju kultury polskiej jeszcze w czasach zaborów.

Na omówionych nie zakończyła się w latach międzywojennych „działalność konferencyjna” Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP. Zakończył się jedynie pewien etap w jego aktywności konferencyjnej. Omówione konferencje miały charakter ogólny. Traktowały o całokształcie oświaty dorosłych, aspirowały do zajęcia się wszystkimi jej składnikami oraz szerokimi uwarunkowaniami rozwoju, jak i społecznymi i indywidualnymi funkcjami. Uczestniczyli zaś w nich ludzie różnych zawodów i specjalności angażujący się, niejednokrotnie bez fachowego teoretycznego przygotowania, z pasją do wspólnej pracy nad kształceniem i wychowaniem dorosłych. Począwszy jednak od 1930 r., kiedy wyraźnie w kraju wzrosła ilość etatowej kadry w administracji oświatowej (kuratoryjni i powiatowi instruktorzy oświaty dorosłych), Wydział Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP skierował swoją aktywność na organizowanie konferencji metodycznych dla tej kadry, mających na celu jej dokształcanie i doskonalenie. Zawężoną w ten sposób treścią tych konferencji (bardziej „sprofesjonalizowanych”) stały się nie sprawy ogólne oświaty i kultury dorosłych (w pewnym stopniu filozofia edukacji i życia kulturalnego), a zagadnienia bardziej szczegółowe, bo głównie treści z zakresu metodyki i organizacji tej oświaty. Taki charakter miała już konferencja zwołana w Warszawie w dniach 5–7 listopada 1929 r.*

* *I Ogólnokrajowa Konferencja Oświaty Pozaszkolnej (Krótkie sprawozdanie z konferencji)*, „Polska Oświata Pozaszkolna” 1929, s. 319.

W dokumentach i publikacjach z tego okresu uznawano ją za I Ogólnokrajową Konferencję Oświaty Pozaszkolnej. Konferencja ta odbyła się gościnie w pięknym gmachu Państwowej Szkoły Higieny. Treścią jej była organizacja oświaty pozaszkolnej w Polsce. W konferencji uczestniczyło 95 osób. Byli nimi kierownicy oddziałów i referenci oświaty pozaszkolnej z wszystkich kuratoriów, a także powiatowi instruktorzy (58 osób) oświaty pozaszkolnej. Skład ten jak i treść obrad zdają się wskazywać, że konferencja była ważną formą doskonalenia zawodowego kadr pracujących w administracji i nadzorze edukacji pozaszkolnej w kraju. Obradom przewodniczył Marian B. Godecki – Naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej. Na otwarcie konferencji przybył Minister WRiOP Sławomir Czerwiński wraz z Dyrektorem Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego Władysławem Żłobickim i Michałem Pollakiem – Naczelnikiem Wydziału Prezydialnego MWRiOP. W dłuższym zagajeniu minister Sławomir Czerwiński wskazał na doniosłą rolę oświaty pozaszkolnej i na jej najważniejsze zadania w kraju. Po nim Marian B. Godecki wygłosił główny referat konferencji pt. „Oświata pozaszkolna w Polsce”, w którym scharakteryzował: cel, zadania, współczesną organizację oraz perspektywy rozwoju oświaty pozaszkolnej. Po tym referacie eksperci uczestnicy konferencji w merytorycznej i rozległej dyskusji omówili wiele szczegółowych zagadnień dla teorii i praktyki kształcenia dorosłych: organizację oświaty dorosłych w powiecie, fundusze na nią, procedurę rejestracji instytucji oświatowych, zaopatrzenie w podręczniki do nauki w szkołach dla dorosłych, organizację kursów instruktorskich, metody popularyzacji wiedzy o Polsce współczesnej i in. Materiały zgromadzone przy okazji konferencji (ankieta samorządowa) wykazały wzrost nakładów samorządów, w różnych częściach kraju, na cele oświaty dorosłych oraz poprawę tej oświaty w powiatach wyrażoną zarówno wzrostem nowych form pracy oświatowej (elementy świetlicowe), jak i poprawą jej jakości. Uznano, że zmiany te są następstwem wprowadzenia przed kilku laty stanowiska instruktora powiatowego od spraw oświaty pozaszkolnej w inspektoratach szkolnych.

W latach następnych już pod patronatem Antoniego Konewki (1885–1944), nowego (od września 1932 r.) Naczelnika Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP, podobne konferencje („szkoleniowe”) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego organizowało (lub partycipowało w organizowaniu wspólnie z określonymi stowarzyszeniami) niemal co roku i to dla instruktorów oświatowych różnych specjalności, w tym i bibliotekarstwa. Ich organizowanie uzasadniano wchodzeniem

sporej ilości nowych (a w związku z tym mało doświadczonych) pracowników na stanowiska związane z zarządzaniem i doskonaleniem rozległej zakresowo i niełatwej organizacyjnie pracy kulturalno-oświatowej. Przykładowo w dniach 21–24 grudnia 1937 r. zorganizowało w Warszawie (wspólnie z Instytutem Teatrów Ludowych) konferencję metodyczną dla instruktorów teatralnych (teatry amatorskie)*. W dniach 10–11 stycznia 1938 r. w Łodzi Wydział urządził „ministerialną” konferencję na temat oświaty pozaszkolnej w dużych miastach, przeznaczoną dla instruktorów oświaty pozaszkolnej w tym środowisku**. W dniach 17–18 lutego 1939 r. zwołało w Warszawie konferencję na temat programu i organizacji pracy w uniwersytecie powszechnym dla okręgowych instruktorów oświaty pozaszkolnej***.

By uświadomić sobie dynamikę oświaty dorosłych w naszym kraju lat międzywojennych, wypada jeszcze przypomnieć o konferencjach zwoływanych przez różne stowarzyszenia i inne podmioty organizujące kształcenie i wspierające wychowanie dorosłych. Do najbardziej znaczących należały 3 konferencje Grupy na Rzeczpospolitą Polską Światowego Związku Kształcenia Dorosłych. Pierwsza w dniach 22 i 23 września 1928 r. w Szybach (pomieszczenia Uniwersytetu Ludowego) koło Krakowa, druga 14 października 1928 r. w Zalesiu koło Warszawy****, a trzecia w Kazimierzu nad Wisłą w dniach 8–10 maja 1929 r.*****

Duży rozmach miały też niektóre konferencje Wydziału Oświaty Pozaszkolnej Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (ZNSP), poświęcone oświacie dorosłych. Pierwsza z nich zorganizowana została w Warszawie w dniach 29 i 30 grudnia 1926 r. (uznana za „Wielki Zjazd Oświatowy”)***** na temat roli administracji rządowej, instytucji samorządowych i organizacji społecznych oraz placówek edukacyjnych w organizowaniu oświaty dorosłych. Podobny rozmach (ponad 100 uczestników) miała kolejna konferencja zorganizowana przez ZNSP 17 maja 1929 r. (również w Warszawie) na temat popularyzacji wiedzy i literatury popularnej.

* „Praca Oświatowa” 1938, s. 104–105.

** „Praca Oświatowa” 1938, s. 105–106.

*** „Praca Oświatowa” 1939, s. 169–170.

**** „Polska Oświata Pozaszkolna” 1928, s. 269.

***** Konferencja Pracowników Oświatowych Rz.P., 8–10 maja 1929 r, w: Kornilowicz, 1930.

***** „Polska Oświata Pozaszkolna” 1927, s. 47.

Na trwałe w dzieje polskiej teorii i praktyki kształcenia dorosłych wpisały się też konferencje oświatowe poświęcone sprawie uniwersytetów ludowych, a zorganizowane pod koniec lat międzywojennych przez Towarzystwo Wiejskich Uniwersytetów Ludowych. Pierwsza w dniach 7–9 marca 1937 r. w Łowiczu*, druga – w dniach 6–8 października 1938 r. w Krzemieńcu**. Ta ostatnia urządzona została przy dużym wkładzie Juliusza Poniatowskiego, wizytatora Liceum Krzemienieckiego, inicjatora założenia wołyńskich uniwersytetów ludowych w Michałowce, Różynie i Małyńsku. Publikacje materiałów z tych konferencji uznać trzeba za jedne z lepszych książek z dziedziny teorii i praktyki kształcenia dorosłych, jakie wydano w naszym kraju pod koniec okresu międzywojennego.

Bibliografia

- Aleksander T. (2018), *Odbudowa systemu oświaty w Polsce Niepodległej*, [w:] R. Kowalczyk (red.), *Polska po latach niewoli*, Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”, Łomża, s. 173–205.
- Breitkopf E. (1986), *Polska Oświata Pozaszkolna 1924–1934*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 4, s. 496–507.
- Korniłowicz K. (red.) (1930), *Zagadnienia oświaty dorosłych. Dwie konferencje*, Wydawnictwo Federacji Oświatowej Organizacji Społecznych, Warszawa.
- „Kultura wsi”. Biuletyn XIII konferencji oświatowej poświęconej zagadnieniom kultury wiejskiej w Polsce (Łowicz, 10–11–12 stycznia 1930, Ministerstwo WRiOP, Warszawa 1930.
- Mauersberg S. (1972), *Wybrane zagadnienia z dziejów oświaty dorosłych*, Państwowe Zaoczne Studium Oświaty i Kultury Dorosłych, Warszawa.
- Półturzycki J. (1989), *Kształtowanie się systemu oświaty dorosłych w niepodległej Polsce*, SOP, Warszawa.
- „Pracownik Oświatowy”. Biuletyn XIV konferencji oświatowej poświęconej sprawie kształcenia pracowników oświaty dorosłych (Krzemieniec, 22–25 maja 1930 r.), Ministerstwo WRiOP, Warszawa 1930.
- Stopińska-Pająk A. (1994), *Andragogika w Drugiej Rzeczypospolitej: warunki rozwoju, problematyka, koncepcje*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.

* „Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce”. Biuletyn konferencji oświatowej poświęconej sprawie uniwersytetów ludowych, Łowicz, 7–8–9 marca 1937, Warszawa 1938.

** „Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce”. Biuletyn konferencji oświatowej poświęconej sprawie uniwersytetów ludowych, Krzemieniec, 6–7–8 października 1938, Warszawa 1939.

- Stopińska-Pajak A. (1988), *Działalność Instytutu Oświaty Dorosłych w II Rzeczypospolitej*, „Oświata Dorosłych”, nr 6, s. 360–365.
- Sutyła J. (1982), *Miejsce kształcenia dorosłych w systemie oświatowym II Rzeczypospolitej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wojciechowski K. (red.) (1984), *Z dziejów oświaty dorosłych*, WSiP, Warszawa.

